

DIALOG, DIALOGIZACIJA IN KARNEVALSKO SPREJEMANJE SVETA

(poskus oživiti Bahtinov 'estetski' boj v sodobnem 'karnevalu')

Nobeno naključje ni, da razmišljamo o misli Mihaila M. Bahtina. Njegova filozofija jezika, teorija komunikacije, antropologija, estetika /.../ so v našem družbenem trenutku vse bolj aktualne. Pragmatično gledano jih razumemo: 1) kot opozorilo pred (ponovnimi) poskusi 'dogmatizirati' družbeno življenje, pred naraščajočimi pojavi nacionalsocializma in populizma, ki ponujajo iluzijo izhoda iz krizne situacije v identifikaciji z 'univerzalno odrešilno' idejo (oz. z njenimi zagovorniki – t.j. z vodjo), resnici na ljubo pa zadovoljujejo le trenutne potrebe in parcialne interese, v bistvu pa kriznega žarišča ne odpravljajo; 2) kot 'pot' k spoštovanju, toleranci, upoštevanju različnosti, ki je pogoj spoznavanju sebe in razumevanju sveta v njegovi dinamiki.

Vse kaže, da je zgodovinski spomin prešibak, da bi se človek pravočasno zavedel možnosti /in nevarnosti/, ki jih prinaša družbena kriza za manipulacijo z ljudmi. Zgodovina se ponavlja v 'konstantah': človek, poln besed o enakopravnosti, napredku in 'rešitvi', sprevrča pojem demokracije, ko za tem izrazom dejansko skriva željo po 'liderstvu', dogmatizme, ki vsi brez izjeme vodijo v unificiranost in totalitarizem.

Osrednja naloga M. M. Bahtina, ruskega filozofa tega stoletja, ki pušča neizbrisno sled, ne samo v ruski, temveč tudi v zahodni miselnosti, je spoznavanje človeka kot individuuma in prvine/nosilca družbe in kulture.

Nakazano izhodišče ne nasprotuje dejstvu, da je večina njegovih teoretskih del posvečena literaturi in v okviru nje – poetiki. V članku *Problemy sodržanja, materiala i formy bere-mo*: »Poetika /.../ mora biti estetika umetniške besedne ustvarjalnosti, estetika pa, ki se ukvarja z umetnostjo, ima na vsakem koraku opraviti s človekom kot celovito osebnostjo.«

V času, ki je literaturi namenjal veliko pozornosti – od takratnih ideoloških avtoritet /Lu-načarski in celo Lenin/ do revolucionarnih idej ruskega formalizma, ni čudno, da je Bahtin svoje razmišljanje usmerjal k odnosom med ideologijo in (parafrazirajoč Bahtina) resničnostjo družbenih znakov, k oblikam sporazumevanja, kar je privedlo do znanih misli: kjer ni znaka, ni tudi ideologije oz. obratno – kjer je znak, je tudi ideologija, realnost znaka je realnost družbene komunikacije. Bahtinova filozofija jezika in teorija komunikacije sta doživeli svoj odmev tudi na področju literarno-teoretske misli in predstavljata kritiko tistih formalističnih teženj, ki so zagovarjale zgolj strogo imanentno obravnavo literarnega dela. Za Bahtina literatura 'prelamlja' v svojem bistvu celoto ideološke sredine, katere del je ona sama. Po Bahtinu je literatura element ideološke sredine, vendar ne v službi nekega drugega ideološkega skladnika – znanosti, propagandnega aparata, religije ipd. Na videz morda nekoliko paradoksalno, vendar ta misel suponira zahtevo po samostojnosti, svobodi literature – literatura ni izraz vnaprej izoblikovanih idej, ki bi služile uveljavitvi določenih mnenj in ocen v širšem ideološkem kontekstu, hkrati pa ta samostojnost v Bahtinovem diskurzu ne pomeni izoliranosti literature od družbene realnosti: zgodovinski presek (poznavanje literarne evolucije) pokaže preplet, izmenjavo literarnih elementov, spremembe žanra in literature in v sopostavitvi odkriva njeno zdajšnjo funkcijo.

Čeprav načelni zagovornik formalizma (ruski formalizem pojmuje kot vrsto materialne estetike, ki nadomešča 'estetski objekt' s fizično strukturo materiala) Bahtin že v svoji rani fazi ustvarjanja z njim polemizira.* Očita mu scientizem in neupoštevanje 'obče estetike'. Samozadostnosti proučevanja znotrajliterarne stvarnosti postavlja nasproti 'ideološko ustvarjalnost' (literatura kot estetska ustvarjalnost v besedah), formalnim vidikom vsebinske, kar (rečeno poenostavljeno) suponira analizo (zanj aksiološkega) umetniškega dela v tesnem prepletu z zunajliterarnim življenjem. Njegova koncepcija je rezultat svojevrstne teorije dialošnosti, ki temelji na sociološki poetiki in jo je koncizno izpeljal v knjigi *Problemy poetiki Dostojevskogo*. Namesto formalističnega termina 'forma materiala' uvaja termin 'forma vsebine', ki je jezikovni izraz (vendar po njegovi dialoški teoriji nikoli samo forma tega jezika) ustvarjalca do dogajanja v svetu, dejavnik, ki prvine iz zunajliterarnega sveta vnaša v svet literature in jih v skladu z estetiko spreminja v celovit, a dialoški sistem, tako v relacijah znotrajliterarne resničnosti kot zunajliterarne resničnosti in literarnega dela. Tako je forma tudi dejavnik, ki postavlja že /o/ vrednoteno resničnost v nov kontekst, transformira etične, filozofske, gnoseološke postavke, z njimi polemizira in s tem nakazuje novo videnje sveta, novo vrednotenje.

Da zgoščenost v prikazu Bahtinove teorije dialogičnosti ne bi ovirala procesa razumevanja, se je k posameznim, že izrečenim mislim potrebno vrniti, jih razložiti vpete v sistem, da bi povezave med elementi razumeli in spoznali kot avtorjev odnos do sveta in človeka.

Že v polemiki s formalizmom se je Bahtin pričel navduševati za možnosti, ki jih nudi sociologija. Zapiše, da je estetsko odsev tega, kar je družbeno – ali – ko govorimo o estetiki umetnosti, govorimo o sociologiji umetnosti.

Po njegovih besedah se sočasna sociologija omejuje na površinsko in vulgarno socialnost – je abstraktna in ne seže do družbenega bistva človeka. Na podoben način ocenjuje Bahtin tudi psihoanalizo v knjigi *Frejdzizm*. V nasprotju s sociologijo in psihoanalizo se estetika ukvarja s podobo konkretnega človeka v umetnosti: to je govoreči človek med drugimi ljudmi, s katerimi se sporazumeva.

Naš zaris nam dovoljuje samo to, da shematično zarišemo okvir, ki naj nam nakaže področje in smer Bahtinove teoretske misli. V tem okviru se prepeljavamo enkrat od poetike, estetike do filozofske antropologije, drugič pa od filozofske antropologije, estetike do poetike. V vzajemnem koreliranju nastaja celota, ki se v umetnosti kaže kot estetika, katere središče je človek in (njegov) svet. Iz tega sledi, da je umetnost specifično/umetniško spoznanje človeka o človeku, ki se upira vsakršni reifikaciji in alienaciji, da je v umetniškem izrazu individualnost tudi družbena (kar pomeni, da je subjektivizem lahko tudi objektivni) ali z besedami Bahtina – individualna zavest je družbeno-ideološko dejstvo.

Bahtinova misel o prisotnosti konkretnega človeka in o interakciji tega z drugim človekom v umetnosti, ima teoretske osnove v njegovem razumevanju govora. Bahtin zapiše: »Človek *realno* obstaja v formi 'jaz' in 'drugi' (ti – on). Jaz brez drugega dejansko ne more obstajati /.../. Biti – pomeni za drugega in preko njega – zase.« Zavest, sama na sebi ne obstaja, saj adresant v procesu komunikacije z drugim človekom ne sprejema tega kot objekt lastne zunanje observacije, temveč ga sprejema kot subjekt – z lastnim izjavljalским stališčem, ki ga upošteva v svojem izjavljanju. Da se potemtakem v komunikacijskem procesu zaradi različnih govornih stališč razlikovati t. i. pravi avtorjev govor (intencija je najprej usmerjena na predmet komunikacije) in nepravi avtorjev govor (gre za t. i. tuj govor – go-

* P. N. Medvedev, *Formal'nyj metod v literaturovedenii*, Leningrad 1928. Danes to delo (in še nekatera druga, ki so bila v dvajsetih in tridesetih letih objavljena z imeni njegovih sodelavcev) dokumentirano pripisujejo M. Bahtinu.

vor v govoru in govor o govoru) – iz te delitve je Bahtin razvil model govornih tipov (to se je zgodilo v knjigi o Dostojevskem, kjer si je mogoče v obliki razpredelnice ta model tudi ogledati*). Umetnost je po Bahtinu organsko zvezana z dediščino pomenov, smisla in vrednot. Spoznanje, ki se želi aktivno odzivati na neki svet vrednot, je v svojem bistvu dialoško. Nujni pogoj recipientu za razumevanje jezikovnega sistema je, da ga sprejema v soočanju s svojim subjektivnim znakovnim sistemom. Na ta način ta sistem ne more nikoli obstajati kot čista objektiviteta. Rečeno s primerom: umetnost (vrednota) ne more obstajati sama na sebi kot danost, saj jo šele sprejemnik (ali pa ne) v interakciji s svojim znakovnim sistemom konstituira. Velja seveda tudi povratna sprega. Tako konstituirani sistem lahko šele zdaj – v procesu primerjave – vpliva na subjektivni sistem s svojo specifikjo. Popolnoma brezupen se nam zdi poskus, da bi 'kulturna dejstva' lahko razlagali nevtrarno in enoznačno.

Bahtin je s filozofijo dialoga razvil in nadgradil formalistično koncepcijo imanentne obravnave literarnega dela, ko je upošteval pri interpretaciji, vendar na temelju poetoloških zakonitosti, sociološki in ideološki vidik. Znakovni material potemtakem ni produkt avtonomne individualne zavesti, ko pri njenem strukturiranju sodeluje tudi 'notranji' – 'tuj' govor, ki je skupaj s »pravim avtorjevim govorom vključen v zunanjo družbeno komunikacijo in ideološko verigo.«

Po Bahtinovem mnenju individualna zavest pri vsej svoji relativnosti (o tem sem govoril malo prej) krepi v okvirih opozicije 'jaz – drugi' svoj lastni status, hkrati, ko prav taista relativnost implicira tudi pritisk 'drugega' na individualnost in suverenost zavesti. Sem je mogoče šteti vse ekonomske, politične in ideološke vrste prisile družbenega okolja do miselne premoči in argumenta avtoritete. Tako se tudi kot nič osupljivega na tem mestu pojavi misel, da imata tako Bahtinova estetika kot filozofija aksiološki značaj, ki jo je kaj hitro mogoče podkrepiti z Bahtinovo mislijo iz članka *Slovo v žizni i slovo v poezii*. Tu je literarno delo definirano kot zbirnik neverbaliziranih družbenih ocen – celo več – vsa umetnost je domena vrednotenja. Na tem mestu je zanimivo izreči zgolj samo opazko o Bahtinovi interpretaciji Rabelaisovega romana Gargantua in Pantagruel, v katerem je osrednja vrednota telo, svet okoli njega pa glede nanj dobiva aksiološko podobo. Po Bahtinu ne gre v poudarjanju materialnotelesnega načela zgolj za reakcijo na srednjeveško askezo, pač pa predvsem za izraz pojmovanja o nerazdružljivi povezanosti duhovnega in telesnega, celovitosti kozmičnega in družbenega. Princip binarnega soodnosa vidi Bahtin tudi v razmerju individualna zavest – kultura, svoje videnje pa konkretizira na primeru že omenjenega Gargantue in Pantagruela v knjigi *Tvorčestvo Fransua Rabla i narodnaja kultura srednevekov'ja i renessansa*.

Po Bahtinu se individualna zavest konstituira na podoben način kot zavest skupine oz. kot zavest cele kulture – kot bi kultura bila nadaljevanje zavesti različnih individualnosti in obratno – individualnost nastaja, se razvija in se lahko realizira samo v okviru kulture. Govoreč, bodisi o individualni, bodisi o skupinski zavesti oz. o kulturi, ločuje oficialno in neoficialno zavest, kar je zanj bolj povedni in ustrežnejši ekvivalent za tisto, kar psihoanaliza poimenuje z izrazoma zavedno in nezavedno (*Frejdizm*). Rečeno drugače – gre za binarno delitev med (relativno) statičnimi ideološkimi sistemi umetnosti, znanosti, prava ipd. in vrednotenjsko pluralističnimi, dinamičnimi sistemi 'življenjskih' ideologij. Ta njegova zamisel se je utelesila v knjigi *Tvorčestvo Fransua Rabla*, kjer je ob bok oficialni kulturi postavil ljudsko kulturo smeha kot razvojno produktivni (dialoški) večglasni govor, ki

* O tem gl. tudi v poglobljeni razpravi A. Skaze o Bahtinovi teoretski misli v knjigi M. Bahtin, *Teorija romana*, Ljubljana 1982.

ima v pisani besedi svoje zametke v menipejski satiri, sokratovem dialogu in seže preko grških romanov tipa Petronijevega Satirikona, Apulejevega Zlatega osla – Wolframovega Parsifala v kulminacijo t. i. druge stilistične črte (Bahtinov termin) – v večglasen (polifoničen) roman Dostojevskega. Roman druge stilistične črte je po Bahtinu neposreden dedič neoficialne ljudske kulture smeha in za razliko od nje (ki se ohranja samo še v obliki posameznih reliktov) v sodobnosti še nezaključena, produktivna in dominantna literarna vrsta.

Ni naključje, da Bahtinova filozofija dialoga (besede) delno korenini v ljudski kulturi smeha kot njegovega organizatoričnega načela, smeha, ki hkrati, ko časti in praznuje, tudi zasmejuje. To je smeh časa, ki s tem, ko pokopava staro, že tudi rojeva novo. V knjigi *Tvorčestvo Fransua Rabla* je zapisano: Karneval – to je gledališče brez odra in brez razdeljenosti na izvajalce in gledalce. V karnevalu so vsi ljudje aktivni udeleženci . . . Karnevala ljudje ne gledajo . . . marveč živijo v njem, živijo karnevalsko življenje – to pa je življenje, ki je zapustilo utrjene kolesnice; to je do neke mere ‚narobe svet‘. Karnevalski odnos do sveta, ki odpravlja »zakone, prepovedi, omejitve, ki določajo režim in red vsakdanjega (zunajkarnevalskega) življenja,« karnevalski smeh, ki vključuje (zaradi svoje univerzalnosti) tako adresanta kot adresata, sta centralna atributa Bahtinovega videnja grotesknega odnosa do sveta (in s tem groteske), za katerega sta značilna profanizacija – »prenos vsega visokega, idealnega na/ . . ./raven zemlje in telesnosti, stihijsko dialektično povezovanje duhovnega in materialnega v nerazdružljivo enotnost.« (*Tvorčestvo Fransua Rabla*).

Postaja razumljivo, da je z vidika Bahtinove filozofske antropologije estetika groteske pogoj (recimo temu) avtentični, realistični in resnični umetnosti (ne pa estetika klasično lepega), da je logična razvojna etapa estetike groteske (na področju literature) estetika proze, v okviru proze pa polfoni roman.

Na koncu bi opozoril, parafrazirajoč E. Czaplewicza, na potrebo po upoštevanju dveh aspektov, ko govorimo o Bahtinovi teoriji dialoga: izhodišča Bahtinovi konceptiji segajo, ob naslonitvi na Heglovo filozofijo, neposredno do Platona, njegovo (Bahtinovo) teoretsko misel pa moramo jasno razlikovati od teorije dialoga, kot so jo postavili nemški neoidealisti ali Bahtinovi predhodniki v Rusiji (Ščerba, Jakubinski, Vinogradov); Bahtinovo filozofijo dialoga je treba razumevati kot filozofijo človeka z vidika ontologije in epistemologije – *dialog je najvažnejša osnova, na kateri nastaja resničnost in je najpopolnejši način spoznavanja te resničnosti*. In spet je razumljivo, da Bahtin v polemiki z individualističnim subjektivizmom Vosslerjevega tipa in abstraktnim objektivizmom de Saussurovega tipa postavlja za enoto jezikovne komunikacije izjavo (*vyskazyvanie*), nastalo in nastajajočo le v interakciji z določenim sociumom. V težnji po konstituiranju individualne zavesti se mora človek reflektirati v drugi zavesti, kakor je nujno, da se kultura v obliki dialoga srečuje s tujo kulturo, da bi se sama lažje in bolje spoznala.

Človek naj bi svojo izjavo (in izjavo ‚drugega‘) sprejemal kot nekaj relativnega, se zavedal ambivalentnosti (svoje) izjave, ki nikoli ne more biti absolutna, ker je tako v govorcu, ki jo poraja, kot v njej sami ob življenju prisotno minevanje in smrt, in če je preveč resnobna in zagnana, potrebuje polemiko in smeh, ki očiščuje in preraje. To (samo)zavedanje je izraz (po Bahtinu) karnevalizacijskega občutenja sveta, z vidika človekovega življenja vsekar proces, ki vodi v razvoj.

Miha Javornik
Filozofska fakulteta v Ljubljani